

УДК 336.1

НАПРЯМИ ДЕТИНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ЗАСТОСУВАННЯ ПОДАТКОВИХ МЕХАНІЗМІВ

Андрій Володимирович ДВОРЯНІНОВ

аспірант кафедри фінансів та банківської справи ПВНЗ «Європейський університет»

Анотація. Стаття присвячена проблемі тіньової економіки України, визначено основні положення щодо причин її виникнення та розвитку, окреслено напрями детинізації, особливу увагу приділено місцю податкових механізмів у протидії тіньовій економіці.

Аннотація. Стаття посвящена проблеме теневой экономики Украины, определены основные положения относительно причин ее возникновения и развития, обозначены направления детенизации, проанализировано место налоговых механизмов в противодействии теневой экономике.

Ключові слова: тіньова економіка, детинізація економіки, податкові механізми протидії тіньовій економіці.

Ключевые слова: теневая экономика, детенизация экономики, налоговые механизмы противодействия теневой экономике.

Постановка проблеми. Станом на 2013 рік за офіційними оцінками Міністерства економічного розвитку та торгівлі України, рівень тіньової економіки в країні становить 44 % від валового внутрішнього продукту, проте за оцінками Світового банку, цей показник сягає позначки у 60 % від ВВП. Але у будь-якому випадку, такі показники рівня тинізації свідчать про функціонування у країні відтворювальної системи тіньових економічних відносин, що загрожують національній безпеці країни, оскільки максимально прийнятними вважається рівень тіньової економіки у 30 % від ВВП. У цьому контексті потребує негайного вирішення питання розробки інструментів та методів детинізації вітчизняної економіки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання тіньової економіки, причини виникнення та шляхи мінімізації її обсягів висвітленні у працях як зарубіжних так і вітчизняних науковців. Над вирішенням цієї проблематики працюють такі вітчизняні дослідники як А. Базиліук, З. Варналій, С. Коваленко, В. Засанський, І. Мазур, О. Турчинов та ін. Проте відсутність на сьогодні комплексу узгоджених заходів, які б протидіяли тіньовій економіці України, та тенденція до посилення тинізації господарських відносин в країні породжує необхідність подальшого наукового пошуку у цій царині.

Метою статті є дослідження тіньової економіки України та визначення місця податкових механізмів у протидії їй.

Обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Вивчення явища тіньової економіки є достатньо молодим напрямом дослідження як у вітчизняній, так і у зарубіжній науці. Економічна теорія XVIII – XIX ст. ігнорувала тіньові сторони економічного життя, вважаючи їх маловажливими. Дослідження цього питання почали розвиватися під впливом інституціоналізму – течії в економічній думці, представники якої звертали особливу увагу на соціальні аспекти реальної економіки, лише у XX ст. [1, с.46]. З 1970-х років, після сенсаційного відкриття англійським соціологом К. Хартом [2] неформального сектору економіки в Гані, економісти Заходу стали активно вивчати неформальну економіку як важливий елемент економічного життя розвинених і, особливо, країн, що розвиваються. Вивчення тіньових економічних відносин у «соціалістичній» економіці починає бурхливо розвиватися лише 1980-х рр. [1, с. 50].

На сьогодні як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці не досягнуто єдності думок щодо понятійного апарату нової сфери наукових досліджень, причин виникнення та розвитку, методів оцінки тіньової економіки та напрямів її подолання. Явище тіньової економіки трактується науковцями з різних точок зору, з використанням економіко-статистичного, правового, етичного підходів.

Вітчизняний науковець З. С. Варналій [3, с. 75] запропонував дефініцію тіньової економіки, яка

найбільш широко використовується сьогодні у вітчизняних наукових колах і трактується як «складне соціально-економічне явище, яке представлено сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків».

Досліджуючи генезис «тіньової економіки» науковці пов'язують її виникнення та розвиток з формуванням інституту державності, усталенням правовідносин між громадянами та державою у вигляді сплати податків. Пояснювати цей факт треба тим, що саме ухилення від сплати податків у різних формах їхнього існування і є історично першим проявом тіньової економіки. Погоджуючись із такою думкою, необхідно підкреслити, що сучасної форми тіньова економіка набула у 60–70 роки ХХ століття.

Першочергово нарощування обсягів тіньової економіки в незалежній Україні було зумовлено спадком Радянського Союзу. За часів існування СРСР система тіньових економічних відносин набула надзвичайного розмаху. Масштаби тіньового сектору на початку 1990 року оцінювали в розмірі близько 100 млрд. рублів за середнім варіантом, де було задіяно близько 30 млн. чол., що перевищувало 20 % загальної чисельності зайнятих у народному господарстві [4, с. 75]. Командно-адміністративна система управління зі жорсткою централізацією планування та карткового розподілу ресурсів, владними мотиваціями, орієнтуваннями на кількісні параметри, сприяла розвитку структурних елементів тіньової економіки. Значне місце остання посідала у сфері послуг та роздрібної торгівлі, що є підтвердженням соціальної складової такого явища.

Система тіньових економічних відносин, що сформувалася за часів СРСР, звичайно вплинула на подальшу тінізацію економіки України. Проте тенденція до зростання обсягів тіньової економіки була зумовлена подальшими нераціональними урядовими рішеннями та неефективними реформами у різних сферах господарювання.

Слід зауважити, що у першому десятиріччі 21 століття у розвинених країнах світу спостерігається тенденція поступового скорочення обсягів тіньової економіки. Так, якщо у 2004 році середній показник був на рівні 16,1 %, то на початку глобальної фінансової кризи у 2008 році – 13,3 %. З розширенням кризи, рівень тінізації зростав, досягнувши 13,8 % у 2009 році та 14 % – у 2010 році [5, с. 17].

В українських реаліях спостерігається абсолютно протилежна динаміка. Рівень тіньової економіки України впродовж 2004–2007 років складав близько 28 %, а у 2008–2010 роках почав зростати і становив 34 %, 39 % і 38 % відповідно. Фінансова криза спровокувала прискорене виведення капіталу у «тінь» задля попередження його повної втрати [5, с. 20].

Ключовими передумовами високого рівня тінізації національної економіки залишаються неефективний інституціональний базис регулювання підприємництва та незадовільні умови здійснення підприємницької діяльності.

До найістотніших чинників тінізації національної економіки належать:

- суперечливість та дублювання законодавчої та нормативно-розпорядчої бази в окремих секторах, що відображає низький рівень структурних компонентів індексу економічної свободи та зростання тінізації (індекс економічної свободи у 2013 році становив 46,3 бали, що є найнижчим показником з 43-х європейських країн, а з поміж 177 країн, що оцінювались, Україна посіла 161-е місце, такий показник є свідченням пригнічення економічної свободи в державі) [6];

- недостатній захист прав на рухому та нерухому власність, включаючи права на фінансові активи (за даними рейтингу глобального індексу конкурентоспроможності у 2011–2012 рр. Україна посіла 138-е місце за показником захисту прав міноритарних акціонерів та 137 місце за показником захисту прав власності) [7];

- високий рівень монополізації внутрішнього ринку (за даними Антимонопольного комітету у 2011 році з загального обсягу реалізованої продукції в Україні 49,8 % продукції реалізовувалося на ринках із конкурентною структурою. Найбільш монополізованими є окремі галузі паливно-енергетичного комплексу, галузі транспорту та зв'язку, житлово-комунального господарства) [8];

- недовіра організаційно-інституціональних механізмів антикорупційного законодавства;

- неефективність функціонування судової та правоохоронної системи.

Тобто системна криза економіки та права є визначальними факторами для подальшого нарощування обсягів тінізації економіки.

Окрім того існує й податкова складова, що вмотивовує суб'єктів господарювання до тінізації економічних відносин шляхом ухилення від сплати податків або мінімізації податкових зобов'язань. І хоча на сьогодні податкове наван-

таження вже не належить до основних чинників тінізації, неефективне адміністрування податків та відсутність податкової культури стають на заваді виходу господарської діяльності у світловий спектр.

Наразі детінізація є одним з ключових завдань задля забезпечення економічної безпеки та створення умов сталого розвитку України. Проте сутність питання детінізації економіки є не менш суперечливим, ніж сама тіньова економіка. Відсутність у країні конкретного плану заходів щодо боротьби з тіньовою економічною діяльністю унеможливує ефективне розв'язання цієї проблематики.

Запропонована теорія детінізації вітчизняної економіки, автором якої є професор, заслужений юрист України, В. М. Попович [9], хоча й акумулює в собі поняття міждисциплінарного характеру, проте акцентує увагу на правовій складовій боротьби з тіньовою економікою.

На думку проф. З. С. Варналія, стратегічною метою детінізації економіки має стати істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов для залучення тіньових капіталів у легальну економіку та примноження національного багатства. Науковець визначає детінізацію економіки як цілісну систему дій, що спрямована передусім на подолання та викорінення причин і передумов тіньових явищ та процесів [10, с. 60].

У дослідженнях тіньової економіки та шляхів її детінізації І. І. Мазур [11] акцентує увагу на соціально-економічній сутності детінізації економіки, яка полягає у створенні такого інституційного середовища в країні, де тіньова економіка стала б неефективною та економічно не вигідною.

На сьогодні в Україні чинними є ряд нормативно-правових актів, які створюють правове підґрунтя для боротьби з тіньовою економікою. Перш за все необхідно зазначити, що тіньова економіка відповідно до закону України «Про основи національної безпеки України» визначається як один з факторів загроз національним інтересам та національній безпеці країни [12].

Відповідно до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [13] детінізація економіки та створення сприятливих умов для діяльності економічних агентів у легальному правовому полі входить до основних засад внутрішньої політики держави в економічній сфері.

Нещодавно ухвалена нова редакція Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» [14], має

сприяти виведенню в легальну сферу частини доходів, отриманих у тіньовій сфері, та капіталів, що працюють у «тіні». Закон покликаний врегулювати процес і умови легалізації та гарантій непереслідування суб'єктів легалізації, тобто Закон є базисом для «амністії» тіньових капіталів.

У цілому відносно чинних нормативно-правових актів України, а також нормативно-правових актів міністерств, відомств, органів місцевої влади, повинна бути проведена експертиза на предмет їх відповідності Конституції України та антикорупційним законам України, впливу на розвиток і функціонування тіньової економіки, адже нині існуючі вади законодавства створюють лазівки для тінізації коштів.

Оскільки тіньова економіка має місце майже у всіх сферах економічного життя та проявляється у всіх галузях економіки, відповідно зниження масштабів її присутності має визначатися особливостями та специфікою тієї чи іншої галузі. Проте серед механізмів детінізації можна виділити уніфікований, прийнятний для детінізації усіх галузей економіки – це податкові механізми, оскільки податки та система оподаткування охоплюють усі економічні сфери.

Податкові механізми використовуються державою задля реалізації податкової політики, яка у великій мірі визначає економічний розвиток країни, впливає на процес суспільного виробництва, його структуру та динаміку, на стан науково-технічного прогресу.

Регулюючи економіку через податки, держава шляхом зменшення (збільшення) маси податкових надходжень, зміни ставок податків і форм оподаткування, надання податкових пільг може сприяти створенню умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, стимулювати інвестиційну, інноваційну та підприємницьку активність [15, с. 175] та попереджувати розвиток тіньових господарських відносин.

Податковим механізмом вважається сукупність організаційно-правових норм і методів управління оподаткуванням. Діючий механізм оподаткування в Україні включає такі основні елементи: механізм обчислення податків, механізм сплати податків, податкові пільги, податкові санкції [16, с. 113].

Основною причиною значної тіньової економіки звичайно є відмінність між сумою грошей, що сплачує особа за економічну діяльність, та фактичним виграшем для особи, що здійснює цю діяльність. Оподаткування є об'єктивним явищем, яке через втручання уряду забезпечує

виконання функцій останнього. Оскільки уряду потрібно отримати доходи від населення та компаній для виконання власних функцій, не існує способу обійти значне втручання в економіку. Тому рішення не може полягати в усуненні «основних причин» існування тіньової економіки, а радше має стосуватись створення системи із розумно розробленими механізмами, які сприяли б зниженню тіньової економіки до мінімуму.

Система оподаткування (включаючи нарахування на заробітну плату) складається з двох елементів: податкового законодавства, що визначає ставки податків та базу оподаткування, та впровадження законодавства податковою адміністрацією.

Можна виділити дві категорії податкових механізмів, розділивши їх за характером впливу на «жорсткі» та «м'які». Тоді як «жорсткі» напругу впливають на вигоди для населення та компаній, «м'які» – впливають на їх ставлення до сплати податків та діяльності уряду в цілому.

До ухилення від оподаткування фізичні та юридичні особи вдаються не лише з мотивів збагачення. Серед цілком законних передумов такої діяльності можна виокремити причини різні за своїм характером, які прямо сприяють «тінізації» джерел накопичення капіталів а саме:

- економічні: значна кількість видів податків; високі ставки оподаткування, які в умовах розвитку малого та середнього бізнесу в молодій державі не витримують тиску, і тому змушені або приховати прибуток, або ж збанкрутувати; нерівномірне податкове навантаження; загальна нестабільна економічна атмосфера в країні;

- правові: недосконалість податкового законодавства; правовий нігілізм; правова незахищеність платників податків;

- адміністративні: недоліки системи адміністрування податків; неналежна якість податкового контролю; розбіжності податкового та бухгалтерського обліку; неналежний рівень фахівців податкових органів; корумпованість працівників податкових органів;

- соціальні: низька податкова культура та мораль; податкова неграмотність; недовіра платників податків до влади.

Отже стратегія протидії тіньовій економіці України має містити інструменти, які сприятимуть удосконаленню наявних податкових механізмів як в частині економічної, так і адміністративної складових задля недопущення використання схем ухилення від сплати податків або мінімізації податкових зобов'язань.

Проте, на нашу думку, є ще один ключовий момент, який за своєю ознакою є теоретичним підґрунтям для розробки дієвих податкових механізмів, які б впливали на детінізацію економіки країни. Мова йде про класифікацію податків, яку закладено у фундамент побудови всієї системи оподаткування.

Традиційно класифікацію податків проводять за такими ознаками:

- залежно від рівня державних структур (загальнодержавні, місцеві);

- залежно від форми оподаткування (прямі, непрямі);

- залежно від економічного змісту об'єкта оподаткування (на майно, доходи, споживання);

- залежно від способу оподаткування (кадастрові, за декларацією, які утримуються у джерелах виплат);

- залежно від способу зміни податкових ставок (регресивні, прогресивні, пропорційні, тверді, кратні суми);

- залежно від платника (з фізичних осіб, з юридичних осіб);

- залежно від джерела сплати (дохід, виручка від реалізації, фінансовий результат, виробничі витрати, заробітна плата).

С. І. Юрій та В. М. Федосов додатково пропонують розрізняти податки за сферою використання (загального призначення, спеціальні, змішані); за повнотою прав використання податкових надходжень (власні та регулюючі); за формою сплати (готівкові та безготівкові); за способом встановлення податкових ставок (розкладні та окладні); за періодичністю сплати (регулярні разові) [17 с. 120].

На нашу думку, податки потребують додаткової класифікації при розгляді їх в якості одного з інструментів детінізації економіки. Вважаємо за доцільне розрізняти податки з точки зору їхньої ролі у бюджетоутворенні. Отже за ступенем бюджетоутворення податки можна поділити на три групи: з високим ступенем бюджетоутворення (більше ніж 3 % від ВВП), з середнім ступенем бюджетоутворення (від 1 до 3 % від ВВП), та з низьким ступенем бюджетоутворення (до 1 % від ВВП).

З метою використання податкових механізмів у процесі детінізації економіки впровадження нових податків або подальше існування вже чинних необхідно узгоджувати саме з цією класифікацією. Оскільки метою впровадження будь-якого податку першочергово є наповнення бюджету країни задля подальшого виконання

функцій та реалізації завдань, покладених на неї. Питання раціональності впровадження податку можливо вирішити шляхом виміру очікуваних розмірів надходжень із загальною сумою податкових надходжень та потреб бюджету.

У податкових механізмах подолання тіньової економіки необхідно дотримуватися балансу відношення показника ефективності надходження податку з наслідками, які він спричиняє після впровадження. Тобто необхідно отримати відповідь, чи вирішить податок питання наповненості бюджету, чи тільки спонукатиме до розробки нових схем з уникнення його сплати.

Прикладом нераціонального впровадження податку може бути прийнята у липні 2013 року норма, щодо сплати роботодавцем у державну скарбницю податку в розмірі 33 % від зарплати співробітниці, яка перебуває у декреті. Очікувані надходження становлять близько 100 млн грн на рік. При тому обсяги тінізації будуть пропорційно збільшуватися, оскільки роботодавці будуть вдаватися до приховування реальних розмірів заробітної плати, що виплачують таким жінкам. У результаті такий податок не тільки приведе зарплати у тінь, а й стане причиною виникнення величезної соціальної проблеми, при тому що сенс для бюджету буде мізерний.

Вважаємо за необхідне ліквідувати такі податки, що мають у структурі податкових надходжень частку менше ніж 0,5 % ВВП, але при цьому сприяють тінізації економіки.

Висновки. Тіньова економіка – явище соціально-економічного характеру, що пояснюється причиною її виникнення, тобто нестачею або дефіцитом певних ресурсів або продуктів матеріального характеру та бажанням його отримати чи примножити. Відповідно детінізація економічних процесів у державі має бути орієнтована на подолання причин їхнього виникнення, з використанням методів економічного, правового, політичного та соціального характеру у комплексі.

З метою детінізації економіки України необхідним є використання заходів, що сприяли б покращенню інвестиційного клімату держави, зниженню як фіскального, так і регуляторного тиску на суб'єктів господарювання за рахунок удосконалення існуючих податкових механізмів; необхідною є подальша дерегуляція підприємницької діяльності й підтримка малого та середнього бізнесу, в першу чергу у сфері дозвільної системи та ліцензування. Окремою складовою у боротьбі з тіньовою економікою є необхідність реформування системи правосуддя, забезпечення прав власності та боротьба з корупцією.

Список використаних джерел

1. Латов Ю. В. Экономика вне закона. Очерки по теории и истории теневой экономики (монография). — М. : МОНФ, 2001. — 280 с.
2. Hart K. Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana // Journal of Modern African Studies, 1973. — Vol. 11. — P. 61–90.
3. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: монографія / за ред. З. С. Варналія. — К. : НІСД, 2006. — 576 с.
4. Корягина Т. И. Теневая экономика. Анализ, оценки и причины // Изв. Акад. наук СССР. Серия экон. 1990. — № 6. — С. 73–83.
5. Тишук Т. А. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання / за ред. Я. А. Жаліла. — К. : НІСД, 2011. — 31 с.
6. Офіційний сайт Стратегічного дослідницького інституту США [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.heritage.org/>.
7. Офіційний сайт Всесвітнього економічного форуму [Електронний ресурс]. — Режим

доступу : <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>.

8. Офіційний сайт Антимонопольного комітету України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/index>.

9. Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: монографія / В. М. Попович // Академія державної податкової служби України. — Ірпінь. — 2001. — 546 с.

10. Варналій З. Шляхи детінізації економіки України та її особливості / З. Варналій // Банківська справа. — 2007. — № 2. — С. 56–66.

11. Мазур І. І. Детінізація економіки в трансформаційних суспільствах: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня докт. екон. наук : спец. 08.00.01 – «Економічна теорія та історія економічної думки» / І. І. Мазур. — Київ, 2007. — 30 с.

12. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 № 964-IV [Електро-

ний ресурс]. — Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

13. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>.

14. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму: Закон України від 28.11.2002 № 249-IV у редакції від

11.08.2013 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/249-15>.

15. Куценко Т. Ф. Бюджетно-податкова політика: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. — К.: КНЕУ, 2002. — 256 с.

16. Худолій Л. М. Теорія Фінансів Навчально-методичний посібник. — К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2003. — 167 с.

17. Фінанси [Текст] : підручник / С. І. Юрій [та ін.] ; ред. С. І. Юрій, В. М. Федосов. — К. : Знання, 2008. — 611 с.